

Arie Pais

Omkijken

Een logboek

2016 Prometheus Amsterdam

DEEL I

BARNEVELD

I

Oktober '42. Eerst jaren later hoorde ik dat ze het 't jodenhuis noemden. Een oud krot, ingesloten tussen twee grote, nieuwe winkelpanden: Haanschoten's warenhuis, het grootste van Barneveld, op nummer 20. En Romeyn's dameskleding op 16. Daartussen dan die bouwval op 18 waar ze – na onze arrestatie – mijn moeder en mij hadden gedumpte. Een smal pand, waarvan de voorgevel met winkelraam nog heel wat leek, maar de achtergevel al aanstalten maakte het op te geven.

Aan die achterkant lag een lange lap grond met een perenboom die ook al z'n beste tijd had gehad: dirkjesperen. Blinde muren links en rechts. En aan het eind een afsluiting met kippengaas. En daarin een klapdeurtje, waardoor je op het dijkje kon komen, waar wat lage huisjes stonden.

Kippengaas was er ook naast de perenboom, rondom een hok waar op een wel erg benauwd stukje grond een groot aantal kippen rondliepen plus wat hanen, die voortdurend met elkaar vochten totdat ze – om de week eentje – de nek werd omgedraaid en ze geplukt werden in het volle zicht van de kippen, die dan zenuwachtig achter het gaas heen en weer liepen en machteloze geluidjes lieten horen.

Op school had meester Meijers ons geleerd dat er in Nederland niet alleen kolenmijnen waren maar ook eiermijnen: eentje in

Roermond, de andere in Barneveld. Daar zag ik nu – stadsjongetje uit de Amsterdamse Watergraafsmeer – in die achtertuin, dat het bij die mijn niet om een soort steenkolen ging, maar om levende wezens. Het heeft me geholpen vegetariër te worden.

Een paar maanden later, april 1943, maakte ik met m'n ouders een wandeling naar een gebouw, even buiten Barneveld, dat 'De Biezen' heette. Daar – en in een kasteelachtig bouwsel dat meer in het dorp was gelegen en 'De Schaffelaar' werd genoemd – waren een paar maanden terug plotseling honderden joden uit heel Nederland ondergebracht. Er zaten nogal wat kennissen van mijn vader tussen.

Heerlijk wandelweer was het. Voor het eerst sinds maanden liepen we – alsof we gewone mensen waren – door het dorp en maakten af en toe een praatje. De eerste die we tegenkwamen, was Jan de Rek, hoofd van een christelijke school. Na al die maanden in Barneveld hadden we een aardige kennissenkring gekregen en De Rek hoorde daarbij. Een beetje een flierefluiter, maar hij stond 'aan de goede kant', deed illegaal werk en maakte van z'n hart geen moordkuil.

Ook niet als het om vriendinnen ging. Ditmaal vertelde hij 'op het oorlogspad' te zijn naar een ondergedoken jodinnetje, dat – zei hij – dol was op zoetigheden. Hij op zijn manier ook. Opgevekt fietste hij verder.

2

'De Biezen' was de naam van een niet al te groot landhuis op een omheind terrein, midden tussen de weilanden. Het had wel iets van een grote kippenren. Met het mooie weer wemelde het buiten van de mensen, wat de indruk van een ren versterkte.

Het waren stuk voor stuk ‘geprivilegieerden’ die om welke reden of op welke voorspraak dan ook – voor het ogenblik tenminste – aan de hel van razzia’s, kamp Westerbork of ‘tewerkstelling in het oosten’ waren ontkomen. Uiteraard droeg iedereen goed zichtbaar de warmgele ster met zwarte opdruk.

Ons bezoek baarde opzien. Dat een kerkenraadslid van de Portugees-Israëlitische Gemeente anno 1943 als gewoon mens met vrouw en kind kon rondlopen was een wonder. Hoe had hij hem dat gelapt? Maar mijn vader hield zich bij zijn motto, dat het een goed spreker is, die het een zwijger verbetert.

Ze hoefden ook niet te weten dat we de volgende week naar het concentratiekamp in Vught zouden worden gebracht.

Op De Biezen zag ik Elly weer. In Amsterdam, op het joods lyceum, hadden we vorig jaar nog in dezelfde klas gezeten, 1G. Ik in een bank middenvoor, zij een paar banken achter mij aan de rechterkant. Elf jaar waren we. Telkens als ik omkeek – en dat gebeurde steeds vaker – voelde ik dat ik haar toe moest lachen. Helemaal begrijpen deed ik het niet en ik vroeg m’n moeder wat er toch met me aan de hand was. Dat komt doordat je een jongen bent, zei ze. Veel verder hielp me dat niet, maar ik merkte wel hoe prettig het was als Elly terug lachte. Ditmaal lachte ze niet.

Terwijl mijn ouders in druk gesprek waren en ik dan maar wat rondliep, viel me een lange man op, die in een hoek van het terrein alle anderen de rug had toegekeerd en als een verlangend paard naar het omringende weiland staarde. Ik vroeg iemand wie die eenling was, die zo nadrukkelijk z’n medegevangenen de rug toekeerde. Abel Herzberg, een zionistisch leider, hoorde ik.

Omdat we thuis niets met zionisme hadden, zei het me weinig. Alleen dacht ik: wat een hoogmoedig mens om je lotgenoten zo nadrukkelijk de rug toe te keren. Later las ik – in de biografie die

Arie Kuiper van hem heeft geschreven – dat Abel op die plaats regelmatig een aanpalende boer trof om onderduik voor z'n kinderen te regelen voor het geval dat de Biezenbewoners alsnog 'naar het oosten' zouden moeten vertrekken.

Veel was die jaren anders dan het leek.

Het is het gezin-Herzberg – ook door Abels eenzame gesprekjes bij het hek – gelukt de oorlog te overleven. Later heb ik er vaak aan moeten denken hoeveel armer de Nederlandse literatuur zonder dat gezin zou zijn geweest. En dan zag ik hem – ook de enkele keer dat ik contact met hem heb gehad – weer staren naar de vrijheid, voorbij de omheining van een gevangenkamp.

3

Terug in het dorp lieten we een foto van ons drieën maken. We staan er, met dat concentratiekamp de volgende week in het vooruitzicht, weinig vrolijk op. Best mogelijk, nee eigenlijk wel zeker, dat we het niet zouden overleven en dan was er tenminste voor mijn zusje, dat in een ziekenhuis hopelijk het eind van de oorlog zou meemaken, nog een laatste herinnering.

4

Zeker in oorlogstijd is overleven een kwestie van geluk. Maar je moet wel – naar vermogen – een handje meehelpen en zelf initiatief nemen, wil je het noodlot niet al te veel kans geven.

Mijn moeder is daar diep van doordrongen geweest, van het moment af dat ze een nieuwe wereldoorlog zag aankomen en er voor haar geen twijfel was dat dan een agressief Duitsland vroeg

of laat ook Nederland zou binnenvallen. Wat – zeker voor ons – weinig goeds betekende.

Daarom zat zij al in 1938 met mij – haar vertrouweling – over een wereldatlas gebogen om een landstreek uit te zoeken – liefst ver overzee – waar leven veiliger beloofde te zijn.

Haar keus viel op de staat Oklahoma in het hart van Noord-Amerika. Waarom juist daar is me nooit helemaal duidelijk geworden. Waarschijnlijk vond ze Oklahoma een leuke naam.

Hier de hele boel verkopen en alles in een gezamenlijke pot. En daar met z'n allen – de hele Grossfamilie van mijn vader – naartoe en een nieuw bestaan opbouwen. Veel ooms en tantes waren nog in de veertig en zouden ook in het nieuwe land de handen uit de mouwen kunnen steken. En niet te vergeten een paar neven van rond de twintig. Het initiatief nemen, nu het nog kon. Er daar gezamenlijk wat van maken. En gezamenlijk voor de ouwelui zorgen.

Maar bij de familie – ook bij mijn vader – kreeg ze geen hand op elkaar. Als er al oorlog zou komen, waarom zou Nederland dan niet – net als in '14-'18 – neutraal kunnen blijven?

Toen ze bij niemand gehoor kreeg probeerde moeder het met het wat minder verre Portugal. De meeste familieleden hadden een Portugese achternaam en dat land was misschien wat minder afschrikwekkend dan het wel erg verre Amerika.

Je zult Poortugaal bedoelen, kreeg moeder te horen. Dat was een plaatsje bij Rotterdam. Moeder maakte de mensen maar zenuwachtig.

Thuis lazen we een blaadje dat *De Joodsche Middenstander* heette. Al kort na de Duitse inval in Polen – najaar '39 – stonden er repor-

tages in over hoe de Duitsers in dat land vooral onder de joden slachtoffers maakten.

Ach, dat was Polen, zei de familie. In een land als Holland zou zoiets niet gebeuren.

5

Een neefje – naamgenoot van mij – werd begin 1942 dertien jaar.

Trouw aan de traditie vierde men zijn verjaardag met een feestje waarvoor tientallen familieleden in Amsterdam waren uitgenodigd. Het was de tijd waarin men op last van de Duitse bezetter was begonnen joden ‘oproepen voor tewerkstelling in het oosten’ toe te sturen. Daar geen gehoor aan geven beloofde strenge straffen.

Het gesprek van de dag dus. Ik zat aan tafel naast tante Marietje. In het oosten zou ze met een klein huisje al tevreden zijn, zei ze. Als er maar een tuintje bij was waar ze in geval van nood wat groente kon verbouwen.

Niemand van de verzamelde familieleden heeft de ‘tewerkstelling in het oosten’ overleefd.

6

Een kleine veertig jaar later kreeg ik op mijn bureau een brief van Jan van den Bos, voorzitter van de Abop, een grote onderwijsorganisatie waar destijds socialisten en communisten de toon aangaven. Op veel applaus uit die hoek hoefde ik niet te rekenen. Liever hield men demonstraties tegen zowat alles wat ik voorstelde.

Des te opmerkelijker was die brief. Van den Bos schreef dat er tijdens een bijeenkomst van zijn bond in Friesland dingen aan mijn adres waren gezegd ‘waarmee noch waarvan’ zijn bond gediend was. Een soort excuus dus.

Geen idee waar de man het over had. Ik vroeg het Gerard Scholten, de secretaris-generaal van m’n departement, die wist te vertellen dat op de bewuste bijeenkomst een onderwijzer per microfoon had vermeld dat mijn familie in Harlingen had gewoond. Blijkbaar ongunstige lieden, want ik had naar zijn zeggen ‘kennelijk uit mijn milieu wat meegekregen’ en het onderwijs een ‘je-weet-wel-streek’ geleverd.

Mijn werkdagen waren werkelijk te vol om me bezig te houden met een of andere gek, die door het lint was gegaan, maar een officier van justitie dacht er anders over. En toen de officier geen gelijk kreeg van de rechter (misschien had die het een je-weet-wel-mop gevonden) ging hij in hoger beroep, waarop de man alsnog werd veroordeeld.

Alleen heb ik toen even moeten denken aan een tante van mij, die in datzelfde Harlingen in 1942 een paar huizen verderop zonder ster een liter melk was gaan halen. Een misdrijf, dat dankzij een waakzame stadgenoot niet onopgemerkt is gebleven. Door de Harlinger politie gearresteerd, werd zij in de gevangenis in Leeuwarden opgesloten, vervolgens naar Westerbork vervoerd en vandaar enkele dagen later als ‘strafgeval’ naar Auschwitz doorgestuurd waar ze direct na aankomst enzovoort enzovoort.

Er zijn in Harlingen verschillende oorlogsmonumenten. Een ervan – een gedenkplaat – is in het najaar van 1992 in de Raamstraat aangebracht. ‘50 jaar geleden’ – zo staat er te lezen – ‘werden door de bezetter alle joodse burgers van Harlingen weggevoerd – zij zijn nooit meer teruggekeerd.’

Een gevoelige tekst, maar niet helemaal correct. Want het was niet de bezetter, maar het waren Harlinger politieagenten, die hun medeburgers met de trein naar Leeuwarden transporteerden, het eerste traject naar de ondergang.

Die treinreis, waarmee een andere neef en naamgenoot van mij is weggevoerd, is – zo meldt het politierapport van de agenten Bakker, Goslinga en Kooy – probleemloos verlopen.

Verder is er op de begraafplaats een monument ‘ter herinnering aan de joden van Harlingen die uit hun huizen zijn gesleurd door de vijand, de Duitse bezetter’.

Maar ook aan dat sleuren is geen Duitser te pas gekomen.

Wel komt de naam Pais terecht op het monument voor.

7

De Amsterdamse wijk waar we in 1937 waren komen wonen, zou op Multatuli's schaal van meester Pennewip geen hoge ogen hebben gegooid: nieuwbouw in de Watergraafsmeer, aan de rand van de stad, met nogal wat kleine middenstand, weinig arbeiders, weinig welgestelden. Bescheiden buurtwinkels en op loopafstand een Simon de Wit, die ik me nog herinner als de plaats waar Luitje – een buurjongetje van de overkant – mij bij wijze van ontgroening wist te melden dat ik een vuile rotjood was.

Joden woonden er in ons buurtje nauwelijks: ons gezin, een straat verderop kruidenier Nabarro en nog een man en vrouw met twee zoons, die al naar de hbs gingen.

Die twee hoorden bij de eersten die in 1942 zijn opgeroepen voor tewerkstelling in het oosten. Kort voor hun vertrek zag ik ze omringd door jongens uit de buurt, happig op hun Dick Bos-

boekjes, die voor ze zouden worden bewaard tot ze weer terug kwamen.

In onze straat stak niet veel godsdienst. Een paar katholieken en de familie van Luitje, die luthers was. De meesten 'deden nergens aan'. Ook bij ons thuis was eigenlijk alleen mijn vader een tamelijk regelmatige bezoeker van de 'Snoge', zoals de Portugese synagoge door de gemeenteleden werd betiteld. Maar het is mijn moeder geweest, die me op mijn vijfde verjaardag een kinderbijbel heeft gegeven, waarin ene Sara Gazan op haar hurken het Bijbelse epos navertelde. Daar moest ik het maar mee doen, want van kerken, formulegebeden en zo, had mijn moeder geen hoge dunk.

Daar was haar vader niet vreemd aan. Die had de pest aan fari-zeeërs en een van zijn gezegden luidde dan ook: de frommen zijn de krommen. Als oudste zoon uit een straatarm gezin was hij jong uit huis gegaan en in een kleine gemeente in Overijssel chazan (voorzanger) geworden alsmede duvelstoeljager, omdat er haast geen geld was in de kas van het sjoeltje.

Hij moet een knappe, levenslustige jongeman zijn geweest, rond de 1 meter 90, wat aan het eind van de negentiende eeuw niet gering was. Hij speelde goed viool, hield veel van dansen, maar zocht tot ongenoegen van zijn kerkbestuur z'n danspartners te weinig onder de dochters van gemeenteleden.

Het heeft het eind van zijn kerkelijke loopbaan versneld. Wel is hij tot het eind van zijn dagen gelovig gebleven, waar zijn vrouw – klein van stuk – niet weinig toe heeft bijgedragen.

Beiden zijn in Auschwitz vermoord.

8

Die kinderbijbel van mij is nog even een bron van onenigheid geweest tussen mijn moeder en haar vader. Hij had wat in het boek zitten bladeren en ergerde zich erover dat Eva's appelscène door Sara Gazan werd besloten met de mededeling dat 'de zonde voor de deur lag'.

Wat is dat voor onzin – had hij geroepen – om aan een klein kind te vertellen, dat de zonde voor de deur ligt. Dat moet leren dat er een mat voor de deur ligt. De rest komt later wel.

9

In het Barneveld van de jaren veertig was de zonde een levend begrip waarop veelvuldig de aandacht werd gevestigd in de 's zondags bomvolle kerken. Gemengd zwemmen was zondig. Maar laat nu een gereformeerde Barneveldse ouderling – juist in de dagen dat wij in dat plaatsje terecht waren gekomen – in het naburige Ede in een gemengd zwembad zijn gesignaleerd. Wekenlang *the talk of the village*: die erfzonde toch.

Ook de naastenliefde werd vaak aangeroepen en die bleek voor verschillende interpretaties vatbaar. Zo kwam een paar dagen voor we de reis naar het concentratiekamp Vught moesten aanvangen, meester De Jong, hoofd van de christelijke ulo, langs om ons te troosten. Hij had met ons te doen, want de verhalen over de toestanden in Vught beloofden weinig goeds. Hij zou voor ons bidden.

Maar ja, de ellende die we moesten meemaken, was het gevolg van dat helaas, helaas de joden destijds de Heiland hadden versmaad. Ze hadden zelfs geroepen dat het bloed van Jezus over hun

hoofd en dat van hun kinderen mocht komen en nu zag je wat daarvan kwam.

Even zaten we verbluft over zo veel Bijbelkennis, maar toen raadde mijn vader hem nogal bars aan eerst maar eens zijn eigen tuintje te gaan wieden, waarop de evangelist beledigd het huis verliet.

Daarentegen was het een andere christelijke leraar, F.G. Goudriaan, pas getrouwd en een kindje van een jaar, die samen met z'n vrouw ons op onvoorstelbare manier heeft bijgestaan. Mij hebben ze een paar weken in huis genomen omdat onderduikadressen niet voor het opscheppen lagen. Mijn ouders zijn dankzij hen ergens in Zuid-Holland terechtgekomen. En toen we, terug van onze mislukte vlucht naar Zwitserland, de rest van de oorlog in Barneveld uitzaten (ditmaal als onderduikers in het oude pand aan de Langstraat) was het zijn vrouw, die voor de levensmiddelenbonnen zorgde.

Hij en zijn vrouw waren bescheiden mensen, die niet om eer maalden. Maar een naar hen vernoemde straat zou Barneveld niet hebben misstaan.

O ja, en de man die ons in oktober '42 verraden heeft, was – voor zover ik weet – een trouw kerkbezoeker. Dat was in Voorthuizen, een dorp binnen de gemeente Barneveld.

IO

Er loopt in mijn familiegeschiedenis een bijna ononderbroken lijn van de Eerste Wereldoorlog tot aan Voorthuizen. Die lijn begint met de constatering dat het in de jaren '14-'18 niet goed ging met de zaak van mijn grootvader in Harlingen. Hij had aan de Noorderhaven een winkel in ankers, rollen geteerd touw, scheepslampen en verder alles wat op een schip nodig is of te pas kan komen.